

Gert Oostindie

Hoe Hollands is ons huis?

Historici relativieren het multiculturele drama

De Academische Boekengids 56, mei 2006, pp. 21-23.

In het debat over migratie en integratie draagt de wetenschap steeds meer feiten en cijfers aan. Historici lijken daaruit positievere conclusies te trekken dan beoefenaars van de sociale wetenschappen. Biedt het verleden werkelijk reden om de huidige paniek te verruilen voor een lofzang op de multiculturaliteit?

Over immigratie, migranten en multiculturalisme wordt in ons land, en in Europa in algemene zin, steeds meer en steeds heftiger gesproken. De focus van de debatten is op de vele problemen komen te liggen. Was het een jaar of tien geleden nog en vogue om de lof op de multiculturele samenleving te zingen, vandaag zien velen dat als onvoorstelbaar naïef of schandelijk, op het misdadige af.

De nationale cijferfabrieken laten de dilemma's duidelijk zien. Enerzijds is er het proces van vergrijzing, een versmalling van het demografische draagvlak die vraagt om zowel verhoging van de arbeidsparticipatie van de huidige bevolking als om immigratie ter vergroting van de beroepsbevolking. Anderzijds het gegeven dat door immigratie en natuurlijke demografische groei het aandeel van niet-westerse allochtonen in de Nederlandse samenleving wel blijft toenemen – zozeer zelfs dat zij in de grote steden een meerderheid zullen gaan vormen – maar dat hun onderwijsniveau en arbeidsmarktparticipatie juist relatief laag liggen, zodat zij de problematiek allerminst verminderen.

Dit slechte aansluiten van vraag en aanbod wordt verklaard door het feit dat de immigratie in Nederland sinds de jaren zeventig niet in de eerste plaats arbeidsmigratie was; door veranderingen op de Nederlandse arbeidsmarkt die de vraag naar laaggeschoolde arbeid deden afnemen; door de onmacht en/of onwil om de groeiende groep die buiten het arbeidsproces kwam te staan terug te lokken of te dwingen; en door de keerzijde van ons sociale stelsel, dat het ook migranten al te gemakkelijk maakte om zich blijvend afzijdig te houden van arbeidsmarkt en de maatschappij in algemene zin.

Ook hierover laten de cijferfabrieken geen twijfel bestaan. Niet alleen ligt de arbeidsmarktparticipatie van niet-westerse allochtonen nu relatief laag, het is ook dubieus of er een snelle verbetering in zit. Onder de jeugd en jongvolwassenen liggen de cijfers voor schooluitval en criminaliteit juist relatief hoog. De grootstedelijke problematiek lijkt een vicieuze cirkel geworden.

En dan is er nog de hele kwestie van identiteit, van enkel- of meervoudige loyaliteiten, in Nederland steeds meer verengd tot de vraag naar de plaats van moslims in onze samenleving. Steeds luider wordt de angstige gedachte uitgesproken dat 'zij', bewust of onbewust, 'onze' liberale maatschappij en sociale cohesie ondermijnen. Moslims en tot op zekere hoogte *alle* niet-westerse allochtonen worden gezien als dubbel probleem, zowel voor de economie als voor de sociale cohesie.

In het kielzog van de inmiddels gigantische wetenschappelijke productie over deze thematiek ontwikkelt zich een historisch georiënteerde literatuur. Het gaat daarbij vooral om studies waarin allerlei oude migrantengeschiedenissen worden verhaald – vaak met de expliciete bedoeling de huidige problematiek te relativieren. Zulke studies leggen vervolgens de fundamenten voor een meer systematische vergelijkende onderzoekstraditie. Een bespreking van enkele recente studies kan inzicht geven in het type vragen en de richting van antwoorden die dit historische onderzoek oplevert.

In *The Immigrant Threat* plaatst de Nederlandse historicus Leo Lucassen de West-Europese migratieproblematiek in een breed perspectief. De inleiding van dit knappe boek brengt de lezer meteen naar de brede discussie over multiculturaliteit en transnationalisme zoals die al veel langer in de Verenigde Staten wordt gevoerd. Het zijn daar veelal historici die op hoopgevendende parallellen met eerdere, succesvolle migratiegolven wijzen. Sociale wetenschappers, met het oog op het heden, zien vooral 'nieuwe' problemen en dreigingen. Zij wijzen erop dat nu de 'raciale' factor zwaarder weegt, scholing steeds belangrijker is geworden en laaggeschoolde arbeid steeds marginaler, en dat de Amerikaanse politiek ook steeds minder openstaat voor migranten. De pessimisten domineren het Amerikaanse debat.

Lucassen verplaatst het debat vervolgens naar West-Europa en positioneert zijn onderzoek expliciet in de optimistische historische school. Een van zijn uitgangspunten is dat in de Europese geschiedschrijving de eigen migratiegeschiedenissen zozeer onder het tapijt zijn geveegd dat de huidige discussies al verkeerd vertrekken, namelijk met het onzinnige idee van eeuwenlang uniforme naties.

Zes geschiedenissen worden besproken, drie uit de late negentiende eeuw (Ieren in Engeland, Polen in Duitsland en Italianen in Frankrijk) en drie uit de tweede helft van de twintigste eeuw (Caraïbische migranten in Groot-Brittannië, Turken in Duitsland en Algerijnen in Frankrijk). De uitkomst van de eerste

serie is bekend en hoopgevend: hun integratie was met de derde generatie succesvol voltooid. Dat lag aanvankelijk helemaal niet zo voor de hand. Om uiteenlopende redenen werden de migranten zeer gewantwoord: de Ieren omdat zij katholiek waren, de Polen omdat zij niet loyaal zouden zijn aan de jonge Duitse natie, de Italianen omdat zij onder de markt zouden werken.

Het wantrouwen grensde soms aan paniek, betoogt Lucassen. Maar dat ebde vanzelf, met de integratie, weg. Die trend bespeurt hij ook in de gekozen naoorlogse geschiedenissen. Natuurlijk, het 'ras' van de Caraïbische migranten - in Europa toch al een minder belangrijke factor dan in de Verenigde Staten - de politieke loyaliteit van de Turkse Duitsers en de islam van de Algerijnen leverden confrontaties op. Het is ook wel duidelijk dat het integratieproces nu langzamer verloopt, met per groep een ander tempo en ook uiteenlopende resultaten. Toch verloopt de integratie - structureel en qua identificatie - beter dan de pessimisten vreesden.

In zijn beschrijving van de historische processen laat Lucassen zich er niet toe verleiden het verhaal mooier te vertellen dan het was. Hij haalt in dit verband meermalen de treffende observatie aan van de Amerikaanse onderzoekers Perlmann en Waldinger, dat we de neiging hebben het verleden van de migratie te rooskleurig te zien en het heden juist te pessimistisch. Zijn uiteindelijke conclusie tracht zowel de vaak paniekerige pessimistische visie als een naïeve opvatting van multiculturalisme - waarin integratie mogelijk is zónder een hoge mate van assimilatie - te weerleggen.

Dat is dus een hoopgevende conclusie, gezien de huidige West-Europese problematiek. De vraag of wij Lucassens optimisme kunnen volgen, is echter niet zó gemakkelijk te beantwoorden, niet in algemene zin en ook niet na lezing van *The Immigrant Threat*. Allereerst is er de vraag of de gekozen geschiedenissen correct zijn geïnterpreteerd en representatief zijn voor het verleden. Houdt, in het licht van de recente rellen in de Franse *banlieus*, het optimisme over de Algerijnse integratie stand? Passen de Marokkanen in Nederland in Lucassens interpretatie? Hoe realistisch is het om te verwachten dat een eeuwenoud en in verscheidene opzichten problematisch Afro-Caraïbisch fenomeen als matrifocaliteit, en de daaraan inherente marginaliteit van de man in huishoudens, met de overtocht naar Europa plotseling wél verdwijnt?

Verder is het twijfelachtig of de huidige problematiek wérkelijk van dezelfde orde is als die in de negentiende eeuw. Dan gaat het om vragen van de ongeëvenaarde omvang van de huidige migratie, om de paradox dat de huidige West-Europese samenlevingen sociale en democratische tradities en voorzieningen hebben ontwikkeld die juist de integratie en cohesie blijken te ondermijnen, en om het gegeven van de transnationaliteit, die bijvoorbeeld in het geval van de islam averechts kan werken op integratie. Het zijn grote vragen. Bij de reflectie erover zijn historische studies als *The Immigrant Threat* buitengewoon inspirerend.

'HET IS EEN CRUCIALE VRAAG OF BEPAALDE GROEPEN NIET-WESTERSE IMMIGRANTEN GEMAKKELIJKER DAN ANDERE ONTSNAPPEN AAN DE SOCIAAL-ECONOMISCHE ACHTERSTANDEN DIE ZIJ MEENEMEN, BIJVOORBEELD OMDAT HUN EIGEN CULTUUR ADAPTIEVER IS OF OMDAT ZIJ EEN STERKER ONDERWIJS- EN ARBEIDSETHOS HEBBEN.'

Ook in *Wegsturen of binnenlaten?* dient het verleden als uitgangspunt voor bespiegelingen over de hedendaagse migratieproblematiek. Historicus Piet Emmer en historicus-journalist Hans Wansink nemen daarbij uitdrukkelijk politieke standpunten in. In een vlot betoog dat nauwelijks tegenspraak lijkt te dulden, bepleiten zij dat Nederland de immigratie weer gaat beschouwen als onvermijdelijk én profijtelijk. Tussen 1500 en 1970 heeft ons land enorm geprofiteerd van immigranten, zo betogen zij. Daarna liep het mis doordat de arbeidskwalificaties van de nieuwe migranten niet goed aansloten op de sterk veranderende arbeidsmarkt en doordat de welvaartsstaat dit probleem gelijktijdig toedekte en indirect de groei van de matig productieve immigrantenbevolking bleef stimuleren.

Die samenloop heeft volgens hen geleid tot een nieuw nationaal trauma, waarin immigratie alleen nog maar als een probleem wordt gezien. Onzin en onverstandig. Nederland heeft immigranten nodig en moet gewoon weer verzekeren dat zij optimaal productief kunnen zijn. Dat kan, volgens dit blijmoedige betoog, worden bereikt door aan de poort te selecteren, door hogere eisen te stellen aan de migranten die er al zijn en door nieuwkomers slechts stapje voor stapje toegang te geven tot het sociale en politieke stelsel. Sociaal-economische rechten en uiteindelijk volwaardig burgerschap dienen te worden verdiend. Ze moeten zeker niet door een suffe overheid blind worden verleend aan migranten van wie het voorspelbaar is dat zij de samenleving uiteindelijk voornamelijk kosten in plaats van baten zullen opleveren.

Zoals titel en ondertitel (*10 vragen en antwoorden over migratie*) suggereren, hebben Emmer en Wansink een politiek pamflet willen schrijven. Dat is *Wegsturen of binnenlaten?* zeker geworden - en je leest wel minder nuchtere en beargumenteerde pamfletten. Alle aandacht gaat hier uit naar de uniciteit van de naoorlogse mismatch tussen een snel veranderende arbeidsmarkt en een voor een groot deel te laaggeschoolde migrantenbevolking, alsmede naar een overheidsbeleid dat vrij lang succesvol was in het opvangen en dus verbloemen van die problematiek, maar faalde waar het ging om het dwingend aanbieden van werk en scholing én in het formuleren en uitvoeren van een gericht immigratiebeleid.

Uitdrukkelijk wordt de discussie over het 'multiculturele drama' hier vermeden, voor zover deze níét direct op de economie kan worden betrokken. Dat is een heldere aanpak. De centrale vragen zijn duidelijk. Waarom hebben we migranten nodig? Welk type immigranten hebben we nodig? Hoe halen we ze hiernaartoe? Hoe zorgen we dat ze productief zijn en blijven? Welke sancties en beloningen moeten we dan gebruiken? De analyse draait om de arbeidsmarkt en om overheidsbeleid dat het kwantitatieve en kwalitatieve aanbod op die markt moet verbeteren en gelijktijdig moet voorkomen dat migranten juist de problematiek van gesubsidieerde improductiviteit verergeren. Maar toch blijft de analyse van economische vragen in zekere zin onaf, doordat vragen van culturele aard in de eerste helft van het boek al te generaliserend worden behandeld en in latere hoofdstukken juist worden genegeerd.

Over de karakteristieken van de migranten schrijven Emmer en Wansink aanvankelijk onverbloemd: 'De meest recente immigranten, althans voor zover ze afkomstig zijn uit niet-westerse landen, bleken minder ondernemend, minder gekwalificeerd en veel minder zelfstandig dan de gemiddelde Nederlander. Dat was in de eeuwen daarvoor altijd omgekeerd geweest [...]. Het mag er dan staan als een stereotyperende generalisatie, in essentie is deze stelling moeilijk te betwisten. Specifiek richten de auteurs hun pijlen op de Marokkanen en Turken, moslims: 'Zulke slecht integreerbare immigranten hebben we nog nooit gehad.' Hier wordt de toonvoering wel erg uitsluitend.

Een volgende stap is dan een aanval op het overheersen van de culturele dimensie in het minderhedendebat en op de omzichtige wijze waarop daarin de zaken níét bij de naam worden genoemd. Terwijl het ons eigenlijk vooral gaat om de kosten van het mislukte migratiebeleid, zo stellen zij, debatteren wij over hoofddoekjes en dergelijke. 'We willen er immers niet voor uitkomen dat we alleen een probleem maken van de symbolen van een verliezerscultuur.'

Nog even afgezien van de merites van deze diskwalificatie (een islamitische 'verliezerscultuur'): op dit punt zou het toch goed zijn geweest als de auteurs hun economistische bril even hadden afgezet. De hoofddoekjesdiscussie, hoe benepen ook, gaat natuurlijk óók om zeer wezenlijke vragen, namelijk het vermogen en de bereidheid van groepen immigranten om zich te identificeren met deze samenleving. Dat zijn vragen met een economische dimensie: de kracht van een economie hangt mede af van de mate van de sociale cohesie en het onderlinge vertrouwen in de maatschappij.

Zo is het een cruciale vraag of bepaalde groepen niet-westerse immigranten gemakkelijker dan andere ontsnappen aan de sociaal-economische achterstanden die zij meenemen, bijvoorbeeld omdat hun eigen cultuur adaptiever is of omdat zij een sterker onderwijs- en arbeidsethos hebben. Zonder in essentialisme te vervallen, kan toch wel worden gezegd dat de ene cultuurgroep in dit opzicht meer uitblinkt dan de andere. De vraag is uiteraard waar de verschillende groepen niet-westerse migranten dan staan. Emmer en Wansink denken hierover in algemene zin gemakkelijk: 'De meeste immigranten laten een hoger inkomen prevaleren boven culturele eigenheid.' Maar na de fundamentele bedenkingen aan het adres van islamitische migranten in het eerste deel laten zij dit punt liggen. In hun pleidooi voor maximale openheid voor arbeidsmigrantengroepen uit Oost-Europa ligt wel een voorkeur voor dit rekruteringsgebied besloten, maar impliciet gaan zij er toch van uit dat de toekomst ligt bij voortgezette migratie uit Afrika en Azië - zal een heldere migratiepolitiek alléén dan voldoende zijn?

Al met al is *Wegsturen of binnenlaten?* een overtuigend pamflet tegen bang isolationisme en voor een terugkeer 'naar de eeuwenoude praktijk van profijtelijke arbeidsmigratie'. De lezer wordt getraakteerd op ferme stellingen die regelmatig de nuance missen en een enkele keer ronduit onzinnig zijn - zo worden de negentiende-eeuwse Caraïben als een 'multicultureel paradijs' aangeduid en wordt de Antilliaanse autoriteiten verweten medewerking aan de bestrijding van criminaliteit ronduit te weigeren. Dat neemt niet weg dat de kern van het betoog staat als een huis.

'HET IS MOEILIK TE ONTKENNEN DAT SINDE DE START VAN DE DISCUSSIE OVER HET "MULTICULTURELE DRAMA", DE WAARDERING VOOR MULTICULTURALITEIT DRAMATISCH IS VERMINDERD, OP HET XENOFOBE AF.'

Ergens merken Emmer en Wansink in karakteristieke hyperbool op: 'Was het aanvankelijk bon ton om alle gebruiken en gewoonten van de nieuwkomers in ons land als mooi en gelijkwaardig aan de Nederlandse cultuur te zien, tegenwoordig lijkt het omgekeerde het geval.' Het eerste lijkt minder juist dan het tweede; en beide beweringen zijn te stellig. Toch is het moeilijk te ontkennen dat, sinds de start van de discussie over het 'multiculturele drama', de waardering voor multiculturaliteit dramatisch is verminderd, op het xenofobe af - wat overigens niet in de geest is van Paul Scheffer, de bedenker van de slogan 'het multiculturele drama'.

De serie *Cultuur en migratie in Nederland*, geschreven door enkele tientallen auteurs en gesubsidieerd door het Prins Bernhard Cultuurfonds, ademt juist de geest van vóór die ommekeer in het spreken over multiculturalisme in Nederland. De vijf dikke delen, tezamen tweeduizend bladzijden, zijn vóór alles een lofzang op culturele verscheidenheid. De nadruk ligt op veranderingen in de alledaagse cultuur; de programmatische opgave is te laten zien dat wat 'Nederlands' heet, in de loop der tijd steeds opnieuw werd gedefinieerd, mede onder invloed van migranten. Kortom: 'dat het begrip "Nederlandse cultuur" wordt ontdaan van zijn bijbetekenissen "puur autochtoon", "wit", en "van Nederlandse bodem".'

Dat is een taakstelling die vrijwel onvermijdelijk leidt tot hypercorrectheid. Daaraan ontsnappen

redacteuren en auteurs inderdaad niet. Verder is de serie niet alleen veel te dik, maar tegelijk ook te veelstemmig en te repetitief om als samenhangende serie een succes te kunnen zijn. Bovendien overheerst het anekdotische op de al te breed geschilderde achtergrond.

Toch is *Cultuur en migratie in Nederland* een bijzondere serie en was het een plezier om de vlot geschreven en uitstekend verzorgde boeken te lezen. Deels als correctie op een beeld van de vooroorlogse geschiedenis van Nederland als een land zonder migranten. Deels, en vooral, omdat er alle reden is om bij de vele problemen van migratie en multiculturalisme niet uit het oog te verliezen dat de samenleving in vele opzichten is verrijkt door de nieuwkomers en hun culturen. Men zou, gezien de omvang waarschijnlijk tegen beter weten in, de serie een breed lezerspubliek toewensen.

De eerste drie delen zijn de meest anekdotische. Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer stelden de twee delen *Kunsten in beweging* samen, over de periodes 1900-1980 en 1980-2000. Wim Willems redigeerde *De kunst van het overleven. Levensverhalen uit de twintigste eeuw*. De mooie beschrijvingen in de eerste twee delen, van muziek, dans, beeldende kunsten tot literatuur en toonkunsten, worden gevolgd door tien treffende levensverhalen in ruim driehonderd pagina's.

De delen bieden haast tastbare illustraties van de culturele en intellectuele rijkdom van migranten en hun lang niet altijd geslaagde en heel vaak moeizame streven daarvoor in Nederland erkenning te vinden. Veel staaltjes dus ook van Nederland op zijn smalst, maar ook wel een trend van een geleidelijk openbreken dan wel opener worden van de samenleving – een niet te verwaarlozen verworvenheid. Of deze geschiedenissen ook maar enigszins representatief zijn voor de migrantenervaring of voor de hedendaagse migrantenproblematiek? De redacteuren laten die vraag liggen.

Het vierde deel, *Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven*, is het enige dat door één auteur is geschreven. Jaap Vogel koos bovendien voor een zeer uitdrukkelijke rode lijn. Die luidt of bepaalde woonvormen eenduidige gevolgen hebben gehad voor etnische groepsvorming en wederzijdse beeldvorming tussen migranten en autochtonen. In opeenvolgende hoofdstukken leidt Vogel ons van kinderen in gastgezinnen via inwonend dienstpersoneel naar het wonen van migranten, individueel of in groepjes, op kamers of pensions; dan is er het enigszins afwijkende model van individuele migranten, vaak kleine ondernemers, die zich zelfstandig vestigen in 'witte' wijken; en ten slotte de kwantitatief meest belangrijke woonvorm, in concentratiewijken, en de in principe tijdelijke maar eveneens grootschalige oplossing van het wonen in (mono-etnische) kampen.

Deze compositorische keuze werkt in die zin goed, dat het eens een ander perspectief biedt. Ook hier echter weer een opmerking over representativiteit. Veruit de meeste migranten leven of leefden in de grootstedelijke concentratiewijken. Relatief wordt deze meerderheidsgeschiedenis echter zeer karig bebeeld.

Analytisch bevredigt de keuze voor woonvormen evenmin. Vogel concludeert dit zelf, wanneer hij vaststelt dat geen duidelijk verband kan worden aangetoond tussen woonvorm en allerlei aspecten van integratie. Menig lezer zal verzuchten dat de keuze voor deze invalshoek uiteindelijk een verwarrend beeld heeft opgeleverd, analytisch veel minder scherp dan een conventionele vergelijking van opeenvolgende groepen migranten.

Het vijfde en laatste deel, *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000*, is geredigeerd door Isabel Hoving, Hester Dibbits en Marlou Schrover. Dit is het deel met de meest verrassende inzichten en met de meest overtuigende argumenten voor de stelling dat migranten de Nederlandse samenleving in sociale en culturele zin hebben verrijkt. Dat komt doordat het zwaartepunt ligt in de naoorlogse periode, de enige sinds de Gouden Eeuw waarin de migratie kwantitatief werkelijk belangrijk was, en doordat de nadruk ligt op het alledaagse.

'ALLOCHTONE SCHOOLUITVAL EN WERKLOOSHEID, CRIMINALITEIT, ISLAMITISCH EXTREMISME, MOHAMMED B., DE AMSTERDAMSE DIAMANTBUURT, CURAÇAOSE GANGS IN ROTTERDAM OF ZELFS MAAR HULPBEHOEVENDE HINDOESTAANSE BEJAARDEN IN DEN HAAG – KORTOM, WAAR DE KRANTEN VOL VAN STAAN, BEREIKT *CULTUUR EN MIGRATIE* NAUWELIJKS.'

Dat alledaagse is overtuigend ingevuld in analyses van veranderingen in de Nederlandse smaak (van mode en sport tot verwantschap, liefde en seks, van de keuken tot lichamelijke en taal) en in een analyse van zeven recente interculturele conflicten die laten zien dat cultuurvermenging bepaald niet eenvoudig is. De hoofdstukken over 'smaak' – *lifestyle* – zijn wat mij betreft de meest overtuigende van de serie. Niet alleen klinkt hier het duidelijkst door wat Nederland gewonnen heeft met migratie en globalisering in ruimere zin, maar ook voel je hoe kortzichtig het is om 'nieuwkomers' voortdurend te confronteren met het feit dat zij cultureel anders zijn – zelfs waar dat de gewenste inburgering helemaal niet belet.

In de laatste hoofdstukken bespreken de auteurs een aantal vrij willekeurig gekozen en grotendeels onschuldige multiculturele wrijvingen. Toch overheerst zelfs in dit deel weer een blijmoedig perspectief. Dat past in de filosofie van de serie, maar impliceert een welbewuste blikvernaauwing. Allochtone schooluitval en werkloosheid, criminaliteit, islamitisch extremisme, Mohammed B., de Amsterdamse

Diamantbuurt, Curaçaose *gangs* in Rotterdam of zelfs maar hulpbehoevende Hindoestaanse bejaarden in Den Haag - kortom, waar de kranten vol van staan, bereikt zelfs dit vijfde deel nauwelijks.

Cultuur en migratie in Nederland biedt, met andere woorden, wel een mooie staalkaart, maar geen evenwichtige analyse van het prille verleden en het problematische heden van de Nederlandse multiculturele samenleving. Daarom zal de serie door veel deelnemers aan het debat over die samenleving direct in het hoekje van de studies uit 'Het land van Ooit' worden geplaatst. Dat is niet terecht, maar volgt wel uit de beperkingen die de samenstellers zichzelf hebben gesteld. Zij bieden stof tot reflectie en debat, zij breken met recht een lans voor een minder geborneerde en essentialistische opvatting van de Nederlandse identiteit - maar hebben daarbij zelf zozeer de neiging de stevige problemen rond migratie buiten het gezichtsveld te houden, dat hieruit óók weer blikvernaauwing spreekt.

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) te Leiden en hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

DE KUNST VAN HET OVERLEVEN. LEVENSVERHALEN UIT DE TWINTIGSTE EEUW
door **Wim Willems (red.)**
Sdu Uitgevers. Den Haag, CULTUUR EN MIGRATIE IN NEDERLAND
2003-2005. 361 pag.
€ 35,00

KUNSTEN IN BEWEGING 1900-1980
door **Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (red.)**
Sdu Uitgevers. Den Haag, CULTUUR EN MIGRATIE IN NEDERLAND
2003-2005. 467 pag.
€ 35,00

KUNSTEN IN BEWEGING 1980-2000
door **Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (red.)**
Sdu Uitgevers. Den Haag, CULTUUR EN MIGRATIE IN NEDERLAND
2003-2005. 473 pag., € 35,00

NABIJE VREEMDEN. EEN EEUW WONEN EN SAMENLEVEN
door **Jaap Vogel**
Sdu Uitgevers. Den Haag, CULTUUR EN MIGRATIE IN NEDERLAND
2003-2005. 249 pag., € 35,00

THE IMMIGRANT THREAT. THE INTEGRATION OF OLD AND NEW MIGRANTS IN WESTERN EUROPE SINCE 1850
door **Leo Lucassen**
Illinois University Press. Champaign, IL 2005.
277 pag., € 29,60

VERANDERINGEN VAN HET ALLEDAAGSE 1950-2000
door **Isabel Hoving, Hester Dibbits en Marlou Schrover (red.)**
Sdu Uitgevers. Den Haag, CULTUUR EN MIGRATIE IN NEDERLAND
2003-2005. 446 pag., € 35,00

WEGSTUREN OF BINNENLATEN? 10 VRAGEN EN ANTWOORDEN
door **Piet Emmer en Hans Wansink**
Arbeiderspers. Amsterdam 2005.
160 pag., € 16,95